

خواجہ فرید دایا سی شعور آتے مزاحمتی رویہ

1857ء وچ جبر ملے خواجہ فرید دی عمر بارہاں سال ہئی۔ ہندوستانی بغاوت دی ناکامی دے بعد انگریزین تقریباً پورے ہندوستان تے اپنی گرفت مکمل کر مہدی آتے ایس گرفت کوں مضبوط کرن واسطے انھیں ہک نویں پالیسی بٹائی۔ ہن اوہندوستانیں نال لڑن دی بجائے انھیں وچ لپٹے ہمدرد پیدا کرن وچ لگ گئے۔ ہندوئیں دے نال نال مسلمانیں آتے وی انھاں کئی حربے استعمال کیجے۔ انھیں سلطنت عثمانیہ دے حکمران عبدالحمید خان کنوں ایہ فرمان حاصل کیتا جو انگریز مسلمانیں دے سکتی ہن۔ انھیں نال لڑن جائز کائی۔ ایندے علاوہ انھیں ہندوستان وچ انفرادی شخصیات دے علاوہ کئی ہمدرد تحریکاں لپٹے حق وچ کھڑیاں کیتیاں۔ جنھیں وچ خصوصی طور تے سر سید احمد خان دی انگریزی تعلیمی تحریک قابل ذکر ہے۔ سر سید احمد خان انگریز دے ہمدرد ہن۔ آتے اوندی تحریک وچ کئی مشہور شخصیات شامل ہن۔ سر سید احمد خان اپنی تفسیر قرآن وچ مسلمانیں دے بعض بنیادی عقائد کوں تردیداً آتے اٹھے نکات پیش کیجے جبرھے انگریز دے حمایت وچ ویندے ہن۔ مثال دے طور حضرت ابراہیم دی طرفوں حضرت اسماعیل دی قربانی دی بجائے حضرت اسحاق دی قربانی وغیرہ۔ آتے کئی بے اختلافی مسائل وی اوندی تفسیر وچ موجود ہن مسلمانیں وچ اٹھن والی احمدی تحریک وی انگریزی حکومت دی حمایت کریندی ہئی۔ ہک ہی تحریک جبرھی حضرت سید احمد شہید چلائی۔ او انگریز دے

بجائے مقامی سکھیں دے خلاف ہوئی۔ جیند ابالواسطہ فائدہ انگریزوں کوں تھیا۔
 انھیں تحریکیں دے علاوہ انفرادی شخصیات وچ اکبر الہ آبادی کوں چھوڑتے
 انراہل قلم تے دانشور جنھیں وچ مرزا غالب، مولوی محمد حسین آزاد، ڈپٹی نذیر احمد آتے
 حسن نظامی شامل ہن۔ انگریزی وی حمایت کریندے ہن۔ بلکہ بعض نے ملکہ
 رتورہ دی تعریف وچ نظماں وی لکھیاں۔ ایندے علاوہ تقریباً سب نواب انگریزوں
 دے حمایتی ہن۔

خواجہ فرید دی ساری زندگی وچ ہندوستان دا ایہ منظر نامہ قائم رہیا آتے
 انگریزوں دے خلاف کوئی وڈی تحریک یا شخصیت نہ ابھری۔ کیوں جو انگریز انجھی
 تحریک تے شخصیت تے نظر رکھدے ہن جیڑھی انھیں کوں نقصان پہنچا سکدی ہوئی
 نواب آف بہاول پوری انگریزوں دے ہتھ وچ تقریباً کٹھ پتلی ہا۔ اوہ دے
 ہک وزیر فتح محمد غوری آتے خواجہ فرید دے والد محترم خواجہ خدا بخش صاحب کوں ایہ
 کالہ پسند نہ ہوئی۔ آتے ایں وجہ کنوں انھیں ڈوہیں دے درمیان ہک نظریاتی رشتہ
 موجود ہا۔

فتح محمد غوری دا جیڑھے نواب آف بہاول پور نال جھیرا اودھ گیا تاں او
 ریاست بہاول پور چھوڑتے نواب آف خیر پور دے دربار نال وابستہ تھی گیا۔ تاہم
 خواجہ خدا بخش صاحب نال اوہ دارا بلکہ بدستور قائم رہیا۔
 جیڑھے انگریزوں ریاست خیر پور تے چڑھائی کیتی تاں خواجہ خدا بخش
 صاحب ایں ساری صورتحال کنوں باخبر ہن۔ انھیں فتح محمد غوری کوں سلیہا بھیجیا جو
 اہلی جاہ تے مضبوطی نال قائم رہو۔ لیکن فتح محمد غوری نے کہیں مصلحت دے تحت کوٹ
 ڈنگا وچ ونج مورچہ بدھا۔ جیند خواجہ خدا بخش صاحب کوں ہوں ڈکھ تھیا۔ بعد وچ
 اہلے خوف کنوں نواب آف خیر پور انگریزوں نال مصالحت دی سوچی تاں انگریزوں

فتح محمد غوری دی حوالگی دا مطالبہ کیتا۔ ایں کنوں کھہراتے فتح محمد غوری اپنٹے قاصداں
بخش کوں خواجہ خدا بخش دی خدمت اِچ روانہ کیتا تے اپنٹے بچاؤ واسطے دعا دی استمداد
کیتی۔ خواجہ خدا بخش اگرچہ فتح محمد غوری کنوں رنجیدہ ہن لیکن انھیں انگریزیاں دے
کمانڈر راس تیل جبرہا فتح محمد غوری دی حوالگی دا خواہش مند ہا کوں بددعا ڈتی اے
آکھیا۔ راس تیل تاں مٹی تھی گئے اے ویہہ ڈیہہ اندر راس تیل مر گیا۔ دل فتح
غوری انگریزیاں دے ہتھیں پکڑ بکٹ کنوں بچ گیا۔ (1)

ایندے علاوہ خواجہ خدا بخش دی انگریزیاں دیں زیادتی کنوں نفرت دا اظہار
کئی جاہ تے ملدے۔ مقابیس الجالس دی پہلی جلد دے نویں مقبوس وچ مذکور اے جو
ہک انگریز انجینئر ہک سڑک بناؤن دا فیصلہ کیتا۔ جیڑھی روضہ دے اُتے گزردی ہئی۔
خواجہ خدا بخش کوں جبرہلے پتہ لگا تاں انھیں آکھیا جو انگریز ایہ کم کیتا تاں میں بچیاں
نال اونداسر بہن ڈیاں (2)۔ اُتے انگریز انجینئر اپنا ارادہ بدل گھدا۔ اینویں ہک
ڈیہہ انگریزی حکومت دا اہلکار انھیں دے کہیں مرید کوں پکڑن آیا اُتے خواجہ خدا بخش
اہلکار دے نازیبا رویے دے خلاف سخت برہمی دا اظہار کیتا اُتے اوکوں دُر کاڈتا۔

خواجہ خدا بخش صاحب دے وصال دے وقت اگرچہ خواجہ فرید دی عمرت
سال ہئی۔ لیکن اولپنٹے والد دی انگریز دشمنی کنوں واقف ہن۔ جوں جوں خواجہ فرید جوان
تھیندے گئے۔ انگریزیاں دے خلاف انھیں دی نفرت وھدی ہئی تاہم انگریزیاں
دے خلاف خواجہ فرید دی سیاسی فکر وچ ہک اہم تبدیلی اوں ویلھے آئی۔ جڈاں او
1875ء وچ حج دے دوران حاجی امداد اللہ علی کوں ملیے۔

حاجی امداد اللہ علی 1857ء دی بغاوت وچ انگریزیاں دی سخت مخالفت اُتے
مزاہمت کیتی اُتے ایں بغاوت دی ناکامی دے بعد مکہ شریف چلے گئے۔ او خواجہ فرید
کوں ملن دے پہوں خواہش مند ہن۔ طواف دے دوران انھیں خواجہ فرید کوں

نجان کھدا۔ آتے انھیں دیاں آپت وچ کئی ملاقاتاں تھیاں آتے بعد وچ وی رابطہ
رہا (3)۔

ایہا وجہ اے جیر 1879ء وچ نواب صادق محمد خان چہارم ریاست
بہاول پور دے تخت تے بیٹھے تاں خواجہ فرید بہوں واضح آتے ڈوٹوک لفظیں وچ ایہ
پیغام ڈتا:

پٹ انگریزی تھالے

لیکن ریاست بہاول پور وچ انگریز دا اثر رسوخ اتلا ودھ گیا جو نواب صاحب
اوندے ہاں ہوں بے بس ہن۔ یا انھیں کنوں نجات پاوٹ دے خواہش مند نہ ہن۔

ہک دفعہ جیر ھلے نواب آف بہاول پور آتے اوندے وزیریں دے درمیان
اختلاف پیدا تھیا تاں کرتل گرے فوری طور تے ایں تھیر دے کنوں فائدہ چنیدیں
ہوئیں نواب آف بہاول پور کوں اقتدار کنیں فارغ کرٹ دافصلہ کیتا آتے نواب
صاحب کوں ہک معاہدے تے دستخط کرا کھدے۔ جیندے مطابق نواب آف
بہاول پور کوں صرف 25 ہزار روپے وظیفہ ملٹ ملے تھیا۔ آتے نواب صاحب اقتدار
کوں انج تھی گئے۔ بعد وچ نواب کوں رقم دے کجھ بے مطالبے پاروں انکار تے ایہ
سودا گھالے دا نظر آیا تاں انھیں ایں معاہدے کوں ختم کرٹ واسطے اپٹا ہک قاصد
خواجہ فرید دی خدمت وچ روانہ کیتا۔ خواجہ فرید کوں پہلے کنیں ایں معاہدے نال ہوں
تکلیف ہی۔ انھیں سخت لفظیں وچ قاصد کوں آکھیا کیا ایں معاہدے تے دستخط میں
کوں کچھ تے کیجے ہاںوے جو میں کنیں آہو۔ لیکن ایں ناراضگی دے باوجود جیر ھلے
آمد ہوں منت زاری کیتی تاں ول خواجہ فرید قمر مایا۔ کوئی ڈر کائن۔ خدا تے نظر رکھو۔
کرتل گرے خود پریشان تھیں۔ ایندے بعد جیر ھلے گورنر پنجاب جیمس لائل ایہ معاہدہ
منسور نہ کیتا تاں نواب صاحب کوں اپنے اختیارات ول مل گئے۔ آتے ریاست

(۷) بیہاول پور براہ راست انگریزی عملداری وچ آون کنوں بچ گئی۔ (4)

انگریز منڈھ لاکنوں نوابان بہاول پور دے خاندان فرید نال عقیدت دے بیعت کنوں باخبر ہن۔ ایت واسطے انگریزین خواجہ فرید تے وی خصوصی نظر رکھی۔ ایندا خواجہ فرید کون علم ہا آتے انھیں ہک ملاقات وچ نواب آف بہاول پور نال ایذا دے دی کیتا۔ (5) ایندے علاوہ خواجہ فرید پورے ہندوستان وچ ہک جید عالم دے طور تے وی مشہور ہن۔ آتے انھیں 1889ء وچ ہک مشہور مناظرے دی صدارت دی کیتی ہئی۔ جیدے وچ شیخ الہند مولانا محمود الحسن وی شامل ہن۔ ایت واسطے انگریزین کون خطرہ رہندا ہا جو خواجہ فرید نواب آف بہاول پور دے مرشد ہون مسلمان علماء وچ محترم آتے عوام وچ بے حد اثر و رسوخ دی وجہ کنوں انگریزین دے خلاف کہیں تم دی بغاوت دی سرپرستی شروع نہ کر ڈیون۔ انگریزین اپنے ایں ڈرکوں ختم کرن واسطے مختلف آتے خفیہ طریقین نال خواجہ فرید دے دربار آتے عقیدت مندیں وچ لپٹے ہمدرد آتے وظیفہ خوار داخل کیجے۔ جنھیں وچ مرزا احمد اختر (بہادر شاہ ظفر دا پوتا) خصوصی طور تے قابل ذکر اے۔ مرزا احمد اختر خواجہ فرید دا پہلا سوانح نگار وی ہے۔ او انگریز دا وظیفہ خوار وی ہا (6) آتے انگریزین دی بہوں تعریف وی کیتی (7) آتے خلفاء دی تقرری وچ خواجہ فرید کنوں دستخط کرائے جیرھے بعد وچ سفارش دے الزام تے متنازعہ تھی گئے آتے ول کجھ مسترد تھی گئے۔ ایندی ساری تفصیل ”کشف الخلفاء“ وچ درج ہے۔

ایندے علاوہ غلام احمد اختر (اوپچی) جیرھے احمدیت کنوں متاثر ہن۔ خواجہ فرید دے دربار وچ مستقل رہندے ہن آتے خواجہ فرید دے ملفوظات کٹھے کر لے والے مولانا رکن الدین نال اوندے خاص تعلقات ہن۔ اوندے آتے الزام ہے جو اوں مولانا رکن الدین دے کٹھے کیجے ہوئے ملفوظات (مقابیس المجالس) وچ مرزا

علامہ احمد قادیانی دے ناں خط خود لکھوائے آتے اوندے آتے خواجہ فرید دی مہر
ہائی۔ (8)

ایویں خواجہ حسن نظامی جیرھے انگریزیں دے ہمدردن۔ عقیدت مندی
دے سہارے خواجہ فرید دے دربار وچ حاضری پڑیندے رہندے ہن۔ (9)

اتے ایں ساری صورتحال خواجہ فرید دی حقیقی، علمی، شاعرانہ آتے سیاسی
شخصیت کوں پوری طرح دنیا دے سامنے نہ آوٹا۔ اتے شعوری طور تے تصوف
تائیں محدود رکھوایا اتے وقت دے ایں ناخن دے بے کمالات کو اوڈھ کر ڈتا

ایویں مولانا رکن الدین پرہار مرتب مقابیس المجالس نے تقریباً ۱۸
سال دے کٹھے کیچے ہوئے ملفوظات کوں وی زیادہ تر تصوف تائیں محدود رکھیا۔ خواجہ
فرید دی اردو شاعری کوں مکمل طور تے نظر انداز کیتا۔ انھیں دی تصنیف مناقب محبوبہ
کوں سامنے نہ آوٹا۔ خواجہ فرید دی کتاب فوائد فریدیہ جیندے آتے او فخر دا اظہار
کریندے ہن۔ اوکوں پوری طرح نشا بر نہ تھیوٹا۔ اتے خصوصی طور تے خواجہ
فرید دی سیاسی فکر بارے مقابیس المجالس دیں پوری پنج جلدیں وچ ہک لفظ نہ لکھیا۔
حالانکہ خواجہ فرید جیویں پہلے ذکر آئے سیاسی آتے ملکی صورتحال کوں باخبر ہندے
ہن۔ پورے ہندوستان دی صورتحال کوں باخبری بارے اسا کوں مقابیس المجالس
وچ بے دلی نال ڈتے ہوئے کئی حوالے مل ویندین۔ مقابیس المجالس دی ترجمہ
جلد دے مقبوس نمبر 7 وچ درج ہے۔ جو ہک دفعہ خواجہ فرید نے غلے دی قلت بارے
ہاں تحقیقی انداز وچ گفتگو کیتی۔ آتے خشک سالی تے پیداوار دی کمی دیاں وجوہات
اُسائیاں۔ ایندے نال ایہ وی پڑسایا جو ہک دفعہ ملک وچ غذا دی قلت دا خدشہ پیدا
تھیا تاں انگریزیں غلہ دی موجودگی بارے اندازہ لیندیں ہوئیں لوکیں کوں کیویں
مطمئن کیتا۔ ایندے علاوہ جیرھے ہک دفعہ مردم شماری دا ذکر تھیا۔ تاں خواجہ فرید آخری

مردم شاری کنوں واقف ہن آتے انھیں ڈسایا میں خود دفتر وچ دھنچتے ایہ ریکارڈ
ملاحظہ کیجے۔

خواجه فرید دے انھیں مصاحبین دیاں ایہ کوششاں خواجه فرید دی زندگی دے
آخری لمحے تائیں جاری رہیاں۔ خواجه فرید دے وصال کنوں تھوڑے جہیں وقت
پہلے مرزا احمد اختر سرکاری گزٹ وچ چھپن واسطے خواجه فرید دے خاندان آتے انھیں
داند کرہ شامل کیا۔ آتے منظوری واسطے خواجه فرید دے سامنے گھن آیا۔ لیکن خواجه
فرید اذکوں سرکاری گزٹ وچ چھاپن کنوں انکار کر ڈتا۔ آتے اوہ دے وچوں اپنا ناں
کڈھ ڈیو دا آکھیا لیکن مرزا احمد اختر ایندے چھاپن تے اصرار کیا۔ تاں خواجه
فرید مجبوراً اذکوں انچ چھاپن دا آکھیا (10) لیکن مرزا احمد اختر اپنا مقصد پورا نہ تھی
سکین دی وجہ کنوں دل اینکوں انچ نہ چھاپیا۔

اول وقت دے اکٹر نواباں دا انگریزاں نال تعلق ہا لیکن او خواجه فرید نال دی
کہیں نہ کہیں حوالے نال ضرور تعلق رکھدے ہن آتے کہیں نہ کہیں بہانے حاضری
لویندے رہندے ہن۔ خواجه فرید دے وصال کنوں تھوڑا پہلے کئی نواباں واسرائے
ہند نال ملاقات کیتی آتے بعد وچ خواجه فرید دی خدمت وچ چاچڑاں تشریف گھن
آئے (11)۔ پتہ نہیں خواجه فرید تے انھیں دے درمیان کیا گفتگو تھئی۔

خواجه فرید دی انگریزیں واسطے ہمدردی حاصل نہ کر سکین دے باوجود وی
مصاحبین آخری دم تائیں اپنیاں کوششاں جاری رکھیاں۔ ایندے علاوہ مختلف
حوالیں نال خواجه فرید کوں پریشان کرک دے حربے وی استعمال کیجے گئے آتے کئی
نہیں آدمیں کوں وی استعمال کیا گیا۔ ہک دفعہ مسلسل خواجه فرید دی طرفوں جعلی خط
لکھواتے انھیں دے مریدین کنوں رقومات وصول کرن دی مہم چلائی گئی۔ حتیٰ کہ
خواجه فرید انھیں خطیں دی تردید واسطے اپنے خاص خاص مریدیں آتے نوابیں کوں

پیغام بھجوائے تے خط وی لکھوائے۔ ایندے علاوہ ہک دفعہ ضلعی حکام خواجہ فرید دا ہک
زمنی تے جعلی پیغام نشر کیتا جو لوکیں کوں ایس دفعہ تھیوٹن والے عرس وچ شامل نہیں
نہوئاں چاہیدا کیوں جو بقاء پھیلٹن دا خطرہ ہے۔ خواجہ فرید کوں ایس کالھہ دا ڈکھ تھیا
ایہ سب کجھ خواجہ فرید دی انگریزی دشمنی آتے سیاسی شعور دی بلوغت دی وجہ
کنوں تھیندا پیا ہا۔ انگریز کوں انھیں دی پُراسن مزاحمت کنوں وی ہر قسم دا خطرہ
محسوس پیا تھیندا ہا۔

خواجہ فرید ملک وچ تھیوٹن والی ہر سیاسی تے مذہبی تبدیلی آتے تحریک کنوں
سلسل باخبر رہن دی کوشش کریندے ہن۔ ات واسطے انھیں سر سید احمد خان آتے
جامی امداد اللہ کی نال بہ نفس نفیس ملاقات کیتی آتے خطیں دے ذریعے مرزا غلام احمد
قادیانی دی تحریک کنوں باخبر رہے۔ ایندے علاوہ خواجہ فرید انھیں ساریں مصاحبین
تے مختلف لوکیں دے کردار تے کوششیں کنوں وی پوری طرح باخبر ہن۔ جیرھے
خواجہ فرید کوں انگریز دی حمایت کراوٹن وچ لگے رہندے ہن آتے انھیں دے
سامراج دشمن رول کوں گھٹ کرٹن دے درپے ہن۔ توڑے جو انھیں کوں دی شاید
ایہ پتا ہا جو خواجہ فرید آسا ڈے ساریں منصوبیں کنوں باخبر اے۔ ایہا وجہ اے جو خواجہ
حسن نظامی آکھیا ہا۔

”(خواجہ فرید) بہت بھولے اور دنیا سے بے خبر معلوم ہوتے تھے
مگر حقیقت میں ایسا نہ تھا۔ وہ ہر دنیاوی باریکی کو جانتے تھے۔
اُن کی بھولپن کی روش خود ساختہ ہوتی تھی۔..... اُن کے پاس
متعدد دنیا پرست اور دھوکہ باز لوگ بھی رہتے تھے۔ جو اُن کے
بھولپن سے ناجائز فائدہ اٹھاتے تھے۔“ (12)

خواجہ فرید پوری حیاتی اپنا ایہ سامراج دشمن رویہ سلامت رکھیا۔ آتے کہیں

سازش داشکار تھی کراہیں انگریزوں دی حمایت نہ کیتی۔ بلکہ اٹھی پراسن سیاسی حراہ
 کہیں نہ کہیں حوالے نال جاری رکھی ہئی۔ ایہ سب کچھ انھیں دے سیاسی شعور دی وجہ
 کنوں ہا۔ آتے اٹھی دھرتی نال محبت دا نتیجہ۔ لیکن اپنے خصوصی مقاصد دی وجہ کنوں
 انگریزوں آتے انھیں دیں نمائندیں خواجہ فرید دی زندگی دے ایں آتے ہے بے شمار
 پہلوئیں کوں نشا برئیں تھیون ڈتا۔ بلکہ انھیں کوں ہک ”صوفی“ تائیں محدود رکھیا۔
 اصل وچ خواجہ فرید دالمیہ ایہ ہا جو ہک نابغہ چھوٹے چھوٹے لوکیں وچ گمراہ
 ہو یا ہا۔ جیندے اپنے نکلے نکلے مخصوص مفاد ہوندے ہن۔ اولوک خواجہ فرید دیں
 ذہنیں اتے تخلیقی غذائیں کوں نہ جاندے ہن۔ اپنے ارد گرد روزانہ ہزاریں لوکیں
 دے موجود ہون دے باوجود کوئی وی اوندی دانش دے اسرار رموز کنیں واقف
 نہ ہوندا ہا۔ ات واسطے او کلہیے دی اذیت داشکار ہوندا ہا اتے او کوں آکھنایا۔
 کیا حال سناواں دل دا۔۔۔ کوئی محرم راز نہ مل دا

حوالے

- 1: چانڈیو، جاوید، 'خولجہ فرید' - سرائیکی ادبی مجلس - بہاول پور - بار اول 1999ء، صفحہ 137-138
- 2: سیال، واحد بخش، 'کپتان' مقامیں المجالس (اردو ترجمہ) الفیصل ناشران و تاجران کتب لاہور اکتوبر 2005ء - صفحہ 265
- 3: چانڈیو، جاوید، 'خولجہ فرید' - سرائیکی ادبی مجلس - بہاول پور - بار اول 1999ء، صفحہ xxv
- 4: چانڈیو، جاوید، 'خولجہ فرید' - سرائیکی ادبی مجلس - بہاول پور - بار اول 1999ء، صفحہ 176-177
- 5: فریدی، نور احمد خان، مولانا - دیوان فرید (مترجم) صفحہ 47-47
- 6: چانڈیو، جاوید، 'خولجہ فرید' - سرائیکی ادبی مجلس - بہاول پور - بار اول 1999ء، صفحہ 238-239
- 7: چانڈیو، جاوید، 'خولجہ فرید' - سرائیکی ادبی مجلس - بہاول پور - بار اول 1999ء، صفحہ 212
- 8: سیال، واحد بخش، 'کپتان' مقامیں المجالس (اردو ترجمہ) الفیصل ناشران و تاجران کتب لاہور اکتوبر 2005ء - صفحہ 55-56
- 9: انور فیروز، ابوسعید - گوہر شب چراغ - سرائیکی ادبی مجلس - بہاول پور بار سوم 1999ء، صفحہ 27-28
- 10: چانڈیو، جاوید، 'خولجہ فرید' - سرائیکی ادبی مجلس - بہاول پور - بار اول 1999ء، صفحہ 473-474
- 11: چانڈیو، جاوید، 'خولجہ فرید' - سرائیکی ادبی مجلس - بہاول پور - بار اول 1999ء، صفحہ 472
- 12: انور فیروز، ابوسعید - گوہر شب چراغ - سرائیکی ادبی مجلس - بہاول پور بار سوم 1999ء، صفحہ 27-28